

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ МОНЕТНИЙ СКАРБ ІЗ РОЗКОПОК ЛЮБЕЧА

До наукового обігу вводиться скарб чеських і литовських монет із розкопок Любеча.

Ключові слова: м. Любеч, скарб, празькі гроші, литовські напівгроші і денарії.

Любецькою археологічною експедицією Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка протягом 2010—2012 рр. продовжені дослідження Замкової (Мазепиної) Гори в Любечі. Вони були зосереджені в основному на північно-східній ділянці городища, яка не була розкопана в результаті робіт експедиції Б.О. Рибаківа 1957—1960 рр. (Веремейчик 2014, с. 212—213). Саме на північному краї городища на невеликій ділянці в плані та в стратиграфії вдалось зафіксувати три будівельних періоди середньовічних укріплень, які прорізали та перекривали один одного.

Найбільш пізні оборонні споруди Замкової Гори відносяться до XVII ст. Це були зрубні конструкції, які загинули в результаті пожежі. Під ними знаходилися оборонні споруди, які представлені розташованими в два ряди по краю городища стовпами, вздовж яких лежали колоди, а простір між ними був засипаний культурним шаром із городища (стовпово-перекладна конструкція). Саме у верхній частині заповнення оборонних споруд цього періоду і був знайдений у 2011 р. скарб монет початку XVI ст. Споруди другого періоду прорізали ще одну оборонну лінію, яка погано збереглася та схожа за конструкцією з попередньою. Перший та другий будівельні періоди за матеріалом, який міститься в них, хронологічно важко розрізнити, що свідчить про їх часову близькість. Лише тільки завдяки стратиграфічним даним з'явилась можливість їх розділити. Укріплення першого та третього періодів загинули в пожежі, а другого — існували тривалий час та прийшли до занепаду природним шляхом.

Монетний скарб складався з 3 празьких грошів Вацлава IV (1378—1419), 8 литовських напівгрошів та 43 литовських денаріїв Олександра Ягеллончика (1492—1506). Вони знайдені сильно окисленими і частково зліпленими між собою (рис. 1), серед залишків шкіри, на ді-

лянці 6,0 × 8,0 см. Монети, імовірно, містились у шкіряному мішечку, гаманці чи поясі. Після реставрації виявилось, що в трьох монетах (4, 8, 19) є отвори. Скарб зберігається у Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського (колекція № Вр-3486/1—54).

Найдавнішою монетою скарбу є дуже стертий празький гріш вагою 2,31 г, діаметром 27 мм, (рис. 2, 32). На монеті читаються кілька літер внутрішньої легенди аверсу, висотою 2,5—3,0 мм. Перлина центрального променя корони не досягає до обвідного кола. На реверсі зображення лева з невеликими лапами і маленькими пазурами, що не заходять на обвідне коло. За хронологією карбування празьких грошів Вацлава IV, розроблених чеськими дослідниками такі монети відносяться до першої половини володарювання цього короля, ймовірно датуються XIV ст. (Vesely 1963/64, s. 32—38; Michl 2003; Hána 2003, s. 39—41, 108—111). Два празькі гроші вагою 2,76 і 2,40 г, діаметром 27 і 26 мм, (рис. 2, 1, 24), очевидно, карбовані в останні роки правління Вацлава IV. Літери внутрішньої легенди аверсу мають висоту до 4,0 мм, N і S перевернуті, на реверсі у лева великі лапи з гострими довгими пазурами, що заходять за обвідне коло. Чеськими дослідниками такі монети датуються після 1407 чи після 1408 р. (Vesely 1963/64, s. 10, var. III.5; Michl 2003, s. 11; Hána 2003, s. 111).

Незважаючи на численність знахідок, хронологія литовського карбування Олександра Ягеллончика вважається маловивченою. В останній час білоруськими дослідниками запропоновано нові типологічні та хронологічні схеми карбування денаріїв та напівгрошів (Какареко 2008; Грамыка 2008; Gromyko, Hulecki 2008, s. 45—51).

Напівгроші Олександра Ягеллончика — нові литовські монети європейського зразка й гатунку містять на аверсі, в центрі герб «Погоню», навкруги легенду: «MON °ALEXANDRI °». На реверсі, в центрі польський Орел, навкруги: «+MAGNI ° DVC ° LITVANIE». Виділяють

значну кількість варіантів за формою голови, кінчика хвоста і передніх ніг у коня «Погоні»; форми лицарського шолома та шпор, наявності піхов від меча; форми голови, тулуба, шиї, ніг, пазурів і дзьоба у орла та ін. Але, традиційно, ще з ХІХ ст. більшість дослідників, типовизначальним приймає розподіл карбування Олександра Ягеллончика за написанням окремих літер у легендах на монетах. Так, за найбільш показовими літерами «М», «N», «С», «D» виділяються монети з готичним, готично-ренесансовим, ренесансово-готичним та ренесансовим написання літер (Hutten-Czapski 1871, s. 19; Koricki 1995, s. 143; Ivanauskas, Douchis 1999, s. 37–40; Gromyko, Hulecki 2008, s. 45–51; Какареко 2008; Грамыка 2008).

У Любецькому скарбі з 8 напівгрошів, 7 — вагою 1,19; 1,17; 1,24; 1,25; 1,28; 1,15; 1,16 г, діаметром 19–21 мм, (рис. 3, 4–6, 11, 13, 16, 33), можна віднести до ренесансного типу. Монету вагою 1,27 г та діаметром 20 мм (рис. 3, 21) — до готичного.

Серед значної кількості варіантів у зображеннях окремих деталей «Погоні» і «Орла» на литовських денаріях (пенязях) Олександра Ягеллончика, типовизначальними для більшості дослідників визнаються монети з різним написанням літери «А» під мечем «Погоні». Виділяють І тип із ренесансною літерою «А», та 4 варіанти типу ІІ з готичною літерою «А» (Громыко 2008, с. 118). Серед останніх праць привертає увагу розподіл денаріїв за зображенням тулуба. Важливим видається зв'язок між основними зображеннями аверсу і реверсу: ренесансові написання літери «А» зустрічаються тільки з одним варіантом тулуба, а готичне — з усіма трьома (Какареко 2008, с. 65, рис. 2). Не з'ясованим залишається питання про денарії без літери «А» під мечем «Погоні». Більшість авторів зараховували такі монети до окремого типу (Коріські 1995, s. 168, № 3119; Гулецькі, Грамыка, Крываручка 2007, с. 78). Серед останніх публікацій наголошується на сумнівності карбування таких монет, їх вважають фальсифікатами чи монетами з частково прокарбованими зображеннями (Какареко 2008, с. 64; Грамыка 2008, с. 117), або відносять до карбування Сигізмунда І від 1506 р. (Ivanauskas, Douchis 1999, s. 37–47, № 44:28).

З 43 денаріїв Олександра Ягеллончика Любецького скарбу (рис. 4), вагою 0,20–0,46 г, діаметром 11–14 мм, на 12 денаріях «читається» ренесансова літера «А», на 31 — готична. Слід зазначити, що серед монет із готичним «А» абсолютно переважають денарії з тонкою горизон-

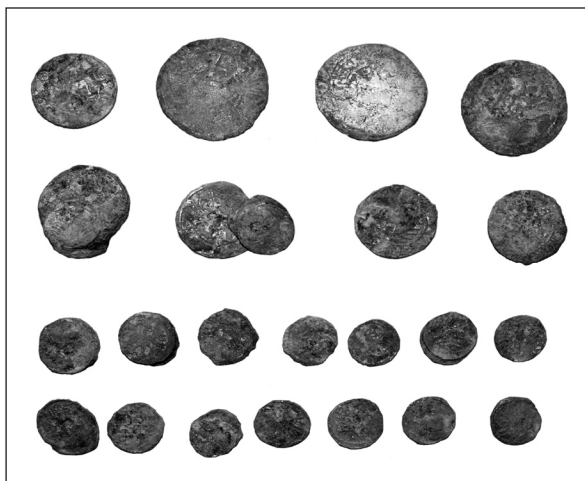

Рис. 1. Скарб 2011 р. з Любеча до реставрації

Рис. 2. Празькі гроші скарбу

тальною лінією на завершенні літери «А» (24 монети), варіант 4, за класифікацією А. Грамика (Грамыка 2008, с. 118). На 4 монетах фіксується ще один варіант написання готичної літери «А» (варіант 3, за класифікацією А. Грамика) (Грамыка 2008, с. 118). На 3-х денаріях варіант написання літери чітко не визначається.

Про діяльність литовського монетного двору за володарювання Олександра Ягеллончика свідчать два документи, що збереглися. Один — датований 09.06.1499 р., звіт про діяльність минци за 1495–1499 рр., під управлінням маршалка Літавра Хрептовича. Тоді за 4 звітні роки було випущено 4 604 666 литовських грошів у напівгрошах і денаріях. Другий — квит, виставлений наступником Олександра, Сигізмундом І 8 грудня 1506 р. у Гродно князю Михайлу Львовичу, який управляв минцею і восківней з 6 грудня 1501 р. З цього документу не зрозуміло скільки і яких монет було вироблено литовським монетним двором у зазначений період. На жаль документи не повідомляють про діяльність монетного двору до 1495 р. і в період від 09.06.1499 р. до 09.12.1501 р. (Какареко 2008, с. 62). Усе це,

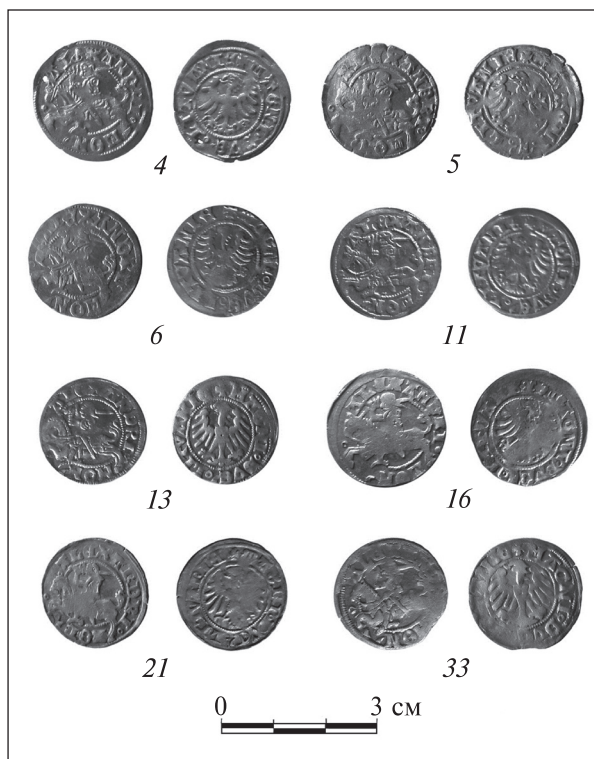

Рис. 3. Литовські напівгроші скарбу

а також відсутність дат на монетах дають широкі можливості в реконструкції діяльності й хронології монетних випусків для сучасних дослідників. Різні автори пропонують протилежні погляди на появу та зміну тих чи інших номіналів і типів. Наприклад, що денарії розпочали карбувати пізніше напівгрошів, після 1495 р. (Грамыка 2008, с. 123), або навпаки, що денарії не карбувалися в останні роки правління Олександра (Какареко 2008, с. 68). 1495 р. датується проведення грошової реформи у Великому князівстві Литовському і Руському (Ivanauskas, Douchis 1999, s. 37).

Не внесли ясності й останні роботи щодо денаріїв без літери «А»: карбування 1490—1492 рр., 1506 р., фальшиві, чи монети з не прокарбованими зображеннями (Коріські 1995, с. 168, № 3119; Ivanauskas, Douchis 1999, s. 37—47, № 44:28; Гулецькі, Грамыка, Криваручка 2007, с. 78; Грамыка 2008, с. 117; Какареко 2008, с. 64).

Любецький скарб зібраний з монет, що перебували в обігу на межі XV—XVI ст. Три празькі гроші кінця XIV — початку XV ст., єдині великі срібні монети скарбу. Такі монети з'явилися в Чехії 1300 р., упродовж XIV — початку XV ст. розповсюдилися в багатьох європейських країнах, зберігалися в обігу українських земель протягом усього XV ст. З межі XIV—XV ст. були прийняті як основний елемент грошової системи Великого князівства Литовського й Русь-

кого. В 90-х рр. XIV ст. литовський рубль дорівнював 80 грошам, потім до 1407 р. — 96, з 1407—1413 рр. — 100. Сформована за Вітовта (1392—1430) грошово-вагова система Великого князівства Литовського й Руського: рубль = 100 грошам = 1000 пенязям (денаріям) (Бекцінеев 1992, с. 69—70) передбачала широке використання грошів у дрібній повсякденній торгівлі та у великих торговельних операціях. Празький (широкий) гріш та копа (60 грошів) — найбільш уживані платіжні засоби, які згадувались у писемних джерелах XV ст. (Котляр 1981, с. 24—30).

Незважаючи на випадання з обігу шляхом стирання та осідання в скарбах, празькі гроші Вацлава IV (1378—1419) залишалися головною рахунковою одиницею протягом XV ст. В 1468—1487 рр. празький гріш дорівнював 1,5 рахунковим литовським (Ivanauskas 1994, s. 77—78).

Окремі празькі гроші Вацлава IV зустрічаються в скарбових комплексах XVI—XVII ст. Виплати значних сум у празьких грошах згадуються в документах кінця XV ст. А окремі давні податки (ловецьке, бобровщина, куничне, медова данина) майже до кінця XVI ст. фіксуються у (широких) празьких грошах (Котляр 1981, с. 28, 31, 72; Рябцевич 1977, с. 105).

Разом із тим, якщо в скарбах першої половини — середини XV ст. празькі гроші становлять абсолютну більшість, то у знахідках середини другої половини XV ст. уже відчувається нестача таких монет. Наприклад, у скарбі із с. Райківці на Поділлі, датованому за гірейськими монетами 1488—1489 рр., на 1004 монети було тільки 63 празьких грошів. У скарбі із с. Івот на Сумщині, з джучидською монетою Сеїд-Ахмета 1447 р., на 517 монет було 57 празьких грошів (Soboleva 1970, s. 221, № 127, 129; Kotlar 1975, s. 45, № 127; s. 36, № 71). У знахідках початку XVI ст. абсолютно домінують литовські монети Олександра Ягеллончика та Сигізмунда I (1506—1548), празькі гроші трапляються у поодиноких екземплярах (Soboleva 1970, s. 229, № 157, s. 230, № 159; Kotlar 1975, s. 62, № 211, 214; Берг 1975, с. 104—105, 108). Абсолютна більшість празьких грошів у знахідках другої половини XV — початку XVI ст., дуже стерті як і монети Любецького скарбу.

Про реальний стан грошового обігу Великого князівства Литовського і Руського в цей час свідчить документ 1498 р., де обумовлювалась можливість сплати за оренду корчем: «... мають нам на год давати по чотыри ста коп

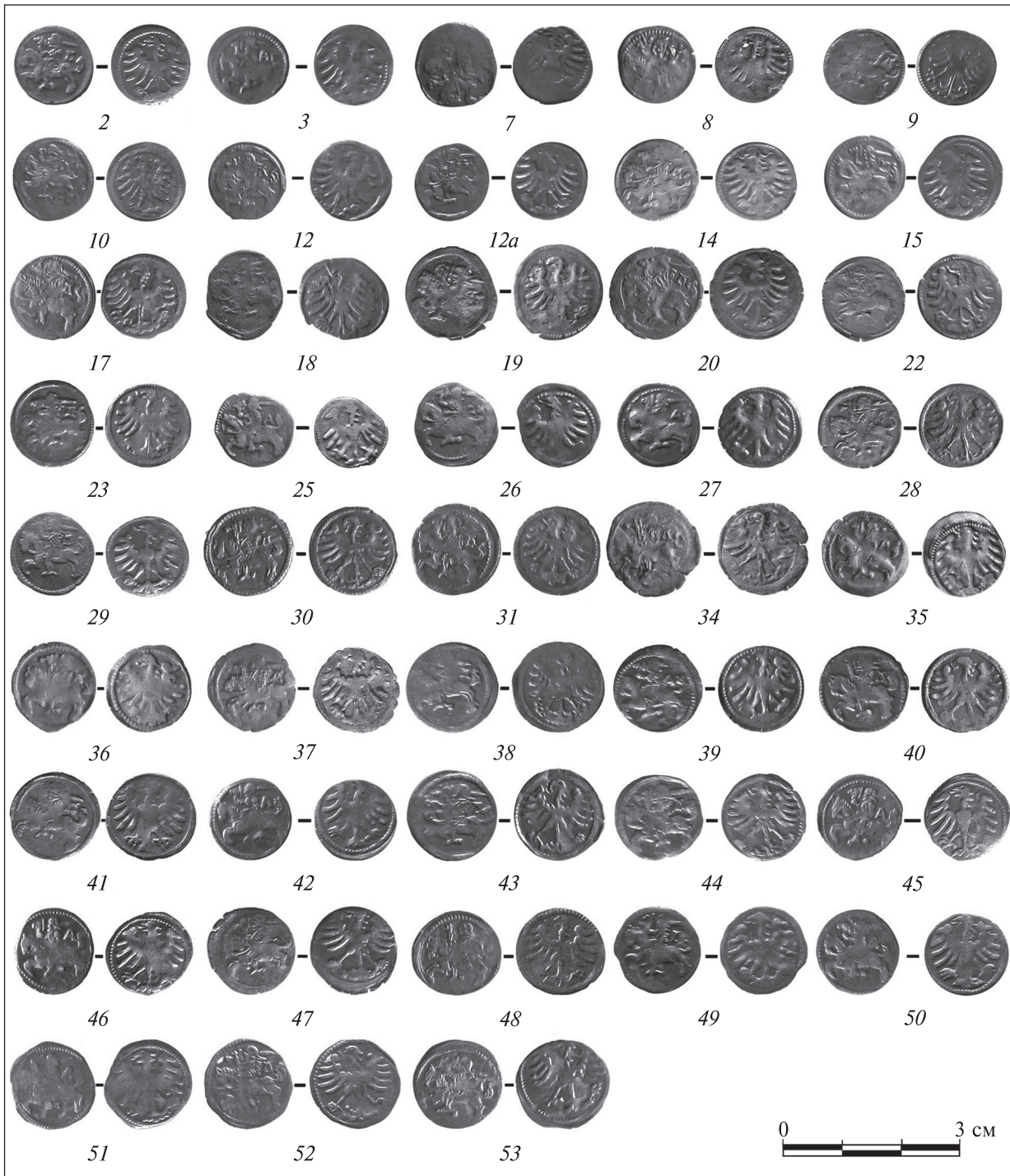

Рис. 4. Литовські динарії скарбу

грошей полугрошками, а любо пенязми дробными, а за грош по десяти пенязи; а и широкими грошми теж мають нам платити, коли будут их мети, а нам грошей не браковати, ни жли бы толко не железо, а ни медь, а не фальшь, шитобы было серебро, как слушит на грош ходячий» (Акты Литовской Метрики 1896, с. 149). Усі згадані грошові одиниці добре корелюються з усіма монетними номіналами Любецького скарбу. Припущення «коли будут их мети» свідчить про ре-

альну нестачу празьких (широких) грошів на кінець XV — початок XVI ст.

У конституції 1501 р., у спеціальному розділі присвяченому фінансам наголошувалось, що литовські й польські монети повинні бути «однаковими й рівної ваги». Але, реально, до 80-х рр. XVI ст. ця вимога не виконувалась і вартість польського (коронного) гроша (і відповідно усіх номіналів) становила 4/5 литовського. Ринковий курс празьких грошів, як

звичної «конвертованої валюти», був ще більшим, у різних місцях Великого князівства Литовського й Руського коливався в межах 12—14 денаріїв за гріш (Рябцевич 1977, с. 101, 109; Котляр 1981, с. 74—75).

Тобто на початку XVI ст. 43 литовських денарія і 8 напівгрошів дорівнювали 6—7 празьким грошам і разом з 3 празькими грошами були звичайними кишеньковими грошима, із заробітної плати, жалування, тощо (?).

Цікаво, що ще один празький гріш Вацлава IV було знайдено при розкопках верхнього шару Любецького городища в 1957 р. (Рыбаков 1960, с. 30; Soboleva 1970, s. 214, № 86).

У середині — другій половині XV ст. грошовий обіг Центральної України та Поділля поповнився джучидськими та гірейськими монетами, але і їх не вистачало в обігу. Тож поява масово карбованих дрібних денаріїв і напівгрошів стала закономірним і очікуваним заходом литовського уряду.

Досить рідкісними є знахідки датовані часами Олександра Ягеллончика, зазвичай, такі монети знаходять разом з карбуванням Сигізмун-

да I та Сигізмунда II Августа (1544/1548—1572), що, очевидно, пов'язано з поганою збереженістю шарів кінця XV — початку XVI ст., а також тривалим використанням монет Олександра.

Скарб демонструє присутність кількох варіантів із готичним і ренесансовим «А» на денаріях. Це передбачає значний період у карбуванні, незалежно від послідовності випусків тих чи інших варіантів. У скарбі присутні і напівгроші з ренесансовим і з готичним написанням літер, що також може вказувати на більш пізній період володарювання Олександра Ягеллончика. Відсутність литовських монет наступника Олександра — Сигізмунда I, карбованих з 1508 чи 1509 р. (Białkowski, Szwycer 1975, s. 60—61, 150—151; Ivanauskas, Douchis 1999, s. 47, 83), обмежує можливу дату тезаврації першим десятиліттям XVI ст.

Було б привабливим пов'язати любецький скарб із якоюсь конкретною політичною подією початку XVI ст. Але відсутність дат на монетах та надійних археологічних реперів не дозволяє датувати скарб точніше, ніж перше десятиліття XVI ст.

- Акты Литовской метрики / собр. Ф.И. Леонтовичем.* — Т. 1. — Вып. 1. (1413—1498). — Варшава, 1896.
- Бекцінеєў Ш.І.* Грашовыя сістэмы Вялікага княства Літоўскага ў XIII—XV стст. // Актуальныя пытанні гісторыі Беларусі. — Мінск, 1992. — С. 63—73.
- Берг Д.Я.* Некоторые клады монет XVI—XVII вв. найденные на территории УССР // Нумизматика и сфрагистика. — 1974. — Вып. 5. — С. 104—109.
- Веремейчик Е.М.* Итоги и перспективы археологического изучения Любеча // Міста Давньої Русі. Збірка наук. праць пам'яті А.В. Кузи. — К., 2014. — С. 208—216.
- Грамыка А.* Літоўскія манеты Аляксандра Казіміравіча: класіфікацыя і перыядызацыя // Гулецкі Дз., Галоўчанка Р., Грамыка А., інш. Калекцыйная спадчына Вялікага Княства. — Мінск, 2008. — С. 117—132.
- Гулецкі Д., Грамыка А., Крываручка А.* Манеты Беларусі (да 1707 г). — Мінск, 2007.
- Какареко В.* Монетное дело Александра Казимировича (1492—1506) // Банкаўскі веснік. — 2008. — Сакавік. — С. 61—68.
- Котляр М.Ф.* Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV—XVIII ст. — К., 1981.
- Рыбаков Б.А.* Раскопки в Любече в 1957 г. // КСИИМК. — 1960. — Вып. 79. — С. 27—34.
- Рябцевич В.Н.* О чем рассказывают монеты. — Минск, 1977.
- Białkowski A., Szwycer T.* Monety ostatnich Jagiellonów. — Warszawa, 1975.
- Hána J.* Pražské groše Václava IV z let 1378 — 1419. — Plzen, 2003.
- Hutten-Czapski E.* Catalogue de la collection des medailles et monnaies polonaises. — Petersburg; Cracovie, 1871. — Vol. 1.
- Gromyko A., Hulecki D.* Datowanie monet litewskich Aleksandra Jagiełłończyka // Pieniądz — kapitał — praca — wspólne dziedzictwo Europy — Białoruś — Litwa — Łotwa — Polska — Rosja — Słowacja — Ukraina. — Białystok—Augustów 18—21 września 2008. — Materiały z VIII Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. — Warszawa, 2008. — S. 45—51.
- Ivanauskas E., Balčius M.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės lydiniai ir monetos nuo 1387 iki 1495 metų. — Vilnius, 1994.
- Ivanauskas E., Douchis R.J.* Coins of Lithuania 1386—1707. — Vilnius; Columbia, 1999.
- Kopicki E.* Ilustrowany skorowidz pieniędzy polskich i z Polską związanych. — Cz. 1. — Warszawa, 1995.
- Kotlar M.* Znaleźiska monet z XIV—XVII w. na obszarze Ukrainiejskiej SRR. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1975.
- Michl J.* Úvaha o chronologii pražských grošů Václava IV // Numismatické listy. — 2003. — R.VLVIII. — 1. — P. 1—13.
- Soboleva N.A.* Nález pražských grošů na území SSSR // Sborník Národního muzea v Praze. Ser.A. — XXIV — 1970. — № ¾. — S. 189—243.
- Veselý S.* Nález v Jarošově nad Nežárkou (Příspěvek k chronologii grošů Václava IV) // NSb. — 1964. — VIII. — S. 19—46.

Надійшла 16.06.2015

СРЕДНЕВЕКОВЫЙ МОНЕТНЫЙ КЛАД ИЗ ЛЮБЕЧА

Во время археологических раскопок в Любечском замке был найден клад из 54 монет. В кладе присутствовали 3 пражских гроша Вацлава IV (1378—1419) и 51 литовская монета Александра Ягеллончика (1492—1506). Литовские монеты представлены 8 полугрошами и 43 денариями (пенязями) виленского монетного двора. Кладовый комплекс отражает реалии денежного обращения региона в начале XVI ст. и помогает датировать археологический материал.

O.M. Veremeychuk, G.A. Kozubowskij

THE MEDIAEVAL COINS HOARD FROM LIUBECH

The hoard of 54 coins was found during the archaeological excavation at Liubech castle. There are 3 Prague groschen of Wenceslaus IV (1378—1419) and 51 Lithuanian coins of Aleksander Jagiellon (1492—1506) in the hoard. Lithuanian coins are represented by the 8 half-groschen and 43 denarii (peniazes) produced by Vilnius mint. The hoard's composition reflects the reality of currency in the beginning of the 16th century in the region and helps dating the archaeological material.

Н.В. Хамайко

ГРАЛЬНІ НАБОРИ З РОЗКОПОК П.І. СМОЛІЧЕВА ІЗ ЗАПЛАВНОГО МОГИЛЬНИКА ШЕСТОВИЦІ

У статті на підставі архівних матеріалів здійснюється републікація втрачених нині скляних гральних наборів, знайдених під час досліджень П.І. Смолічевим Шестовицького заплавного могильника влітку 1926 р.

К л ю ч о в і с л о в а: гра, hnefatafl, млин, гральні фігурки, гральний набір, пішак, король, імпорт, скло.

П.І. Смолічев досліджував поховальні пам'ятки Шестовицького заплавного могильника протягом трьох польових сезонів (1925—1927 рр.). Завдяки його розкопкам було досягнуто першого системного уявлення про Шестовицький археологічний комплекс і, передусім, підкурганні поховання X ст., матеріали з яких поповнили археологічну колекцію Чернігівського історичного музею та стали відомими у світовій науці завдяки публікації Т.Й. Арне (Arne 1931).

Численний поховальний інвентар з могильника відображав усі сфери життя тогочасного населення, зокрема дозволяв. Так, у липні 1926 р.¹ П.І. Смолічевим було досліджено три-

надцять курганів, у складі двох з яких виявлено набори для настільних ігор.

Перший досліджений комплекс отримав польову назву *могила* (або *курган*) XIX (за нумерацією Д.І. Бліфельда — *курган 24*). Він розміщувався у курганній групі I заплавного могильника Шестовицького археологічного комплексу, поблизу русла р. Жердови, з північного боку дороги на с. Слабин (див.: Ситий 2006, рис. 2, 24). Матеріали розкопок були стисло опубліковані Д.І. Бліфельдом (Бліфельд 1977, с. 123—124), ширші ж відомості про поховання містяться лише у польовій документації П.І. Смолічева: щоденнику розкопок, систематизованому описі речей та реєстрі знахідок (Смолічев 1926, ф. 6, № 26; 31; 36), однак інформація у деяких випадках неточна та має розбіжності у окремих документах.

Поховання кургану XIX виявилось підкурганною кремацією на місці (рис. 1, 1—3). Час-

¹ У публікації Д.І. Бліфельда (1977 р.) результатів розкопок П.І. Смолічева кургану XIX (за Д.І. Бліфельдом — курган 24) помилково зазначено рік досліджень як 1925.